

УДК 82.312.2

Сергій ЦІКАВИЙ

к. філол. наук, доцент,
Донецький національний університет

СТРУКТУРА УРБАНІСТИЧНОГО ТОПОСУ В ПОВІСТІ В. СТУСА «[ТАК БУВАЛО УЖЕ НЕ РАЗ]»

У статті розглядається специфіка художньої реалізації топосу міста в незакінченій повісті В. Стуса «[Так бувало уже не раз]». Конкретизовано поняття «топос», з'ясовано особливості його структури у творі, осмислено співвідношення з часовими параметрами. Визначено, що топос міста в повісті характеризується дискретністю, тісно пов'язаний з ірреальним часом та розширеною (доповненою) реальністю, яка єднає реальний часопростір із уявним.

Ключові слова: топос, локус, простір, місто, образ, доповнена реальність.

Поняття топосу в сучасному літературознавстві – одне з багатьох неконвенційних. Широкі варіації контекстів його використання в розвідках та монографіях потребують додаткового уточнення в межах окремого дослідження. Автору цієї студії видається доречною дефініція, запропонована В. Прокоф'євою: топос – це *«значуще для художнього тексту (або групи художніх текстів – напряму, епохи, національної літератури в цілому) «місце розгортання смислів», яке може корелювати з якимось фрагментом (або фрагментами) реального простору, як правило, відкритим»* [1]. За наявності у статті В. Прокоф'євої цінних методологічних зауважень, тим не менше, важко погодитися із визначенням міста як локусу, адже сама дослідниця наголошує на закритості референта поняття локусу [2], тоді як місто із втратою первісної семантики «граду» – тобто, огороженого, упорядкованого простору, протиставленого «світу», – постає саме по собі як відкритий топос, який конкретизується цілою ієрархією замкнених і відкритих просторових одиниць (локусів). Оскільки джерелом уявлення про співвідношення локусу й топосу вважається концепція Ю. Лотмана про закриті й відкриті простори, то слід покликатися на позицію цього дослідника, який вважає

значущим критерієм для визначення закритості не так обсяг, як «відмежованість» (рос. «отграниченность») [3]. Отож, пропозицію В. Прокоф'євої вважати локусом «просторовий концепт з ієрархічною структурою, що співвідноситься з культурним об'єктом реальної дійсності, має зримі чи уявні межі...» [4], можна цілком прийняти, проте місто, яке в літературі XIX–XXI століть стає *відкритим* середовищем, своєрідною другою природою людського існування, на відміну від літератури попередніх віків, – переходить у категорію топосу. Особливо помітно це за філософськими узагальненнями культурного процесу новітнього часу, зокрема, Е. Ауербаха та О. Шпенглера: світова література починає осмислюватися як література насамперед міська. Топос же, згідно з твердженням Т. Субботиної, «постає як зліпок, відбиток відношень «людина – простір – культура...»» [5].

Окремо слід звернути увагу на експліковану Т. Субботиною проблему співвідношення філософського та літературознавчого значень топосу: дослідниця схильна розглядати топос звужено, лише як «ментальну сферу, що акумулює вплив назви на іменоване місце, (підкреслення моє – С. Ц.) на людей, які використовують топонім у мовленні» [Там само]. Така постановка проблеми, вочевидь, продиктована впливом лінгвістичного терміна «топонім» і є не виправданою. Розгортання смислів може відбуватися (і відбувається) поза номінацією, що особливо помітно у випадку, наприклад, топосу дороги, яка, не маючи імені, виступає одним із провідних просторів розгортання смислів у літературі від найдавніших часів.

Відкритим постає індустріальний топос у незакінченій Стусовій повісті «[Так бувало уже не раз]». Текст не має авторського заголовку, отож, у виданні творів у 4 томі називається за першими словами. Просторові параметри індустріального топосу в названій повісті є *метою* пропонованої розвідки. Динамічність міського топосу, його вплетеність у внутрішній світ Андрія Петрика, тісний зв'язок з інтроспекцією героя становить інтерес для дослідження конкретних механізмів «розгортання смислів» у художній експресіоністичній прозі автора. Повість практично не досліджена в сучасному українському літературознавстві, тому навіть вирішення часткової проблеми становить значний інтерес для стусознавства. Окрім того, досягнення заявленої мети

сприятиме доповненню вагомої літературознавчої проблеми вивчення літературної урбаністики.

Попри те, що *«у фокус літератури місто потрапляє, починаючи з XIX століття»* [6], очевидно, що урбаністичний топос має значно давніше коріння. Водночас параметри античних чи, скажімо, християнських уявлень про місто і їх літературна рецепція суттєво відмінні від сучасних. Індустріалізація міста, пролетаризація його населення, перебирання містом функції смисло- та культурогенезу є історично новими чинниками модифікації уявлень про цей тип поселення. Особливо це помітно в українській літературі, у якій до кінця XIX століття місто практично не осмислюється, постає здебільшого неприродним середовищем існування для людини, виявляється як амбівалентне. Так, для героїв реалістичної прози І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, частково – й персонажів «бориславського циклу» І. Франка – місто сполучає потяг до свободи й самореалізації зі страхом розчинення в чужій системі моралі (анти-моралі).

У цій парадигмі питома урбаністичні елементи урбаністичного топосу в незакінченій повісті В. Стуса *«[Так бувало уже не раз]»* можуть бути констатовані як цілком сучасні: місто постає органічним середовищем існування людини, «перша» і «друга» природи міцно сплетені, становлять цілісний комплекс на рівні переживань героя – Андрія Петрика. Більше того, на рівні образних асоціативних рядів вільно сполучаються семи рустикального й урбаністичного походження. Тяглисть міського топосу органічно підтримується єдиними для його компонентів часовими параметрами: *«Тільки-но потечуть за гойдливими пасмами смерку розм'яклі, як підвігла солома, лінії дерев і будинків, закліпає, заряхтить химерне мереживо електричних дротів, і вже якісь невловимі сейсмічні струми враз опановують твою душу»* (тут і далі текст повісті цитується за виданням: Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. – Т. 4. – Львів : Просвіта, 1994. – С. Ц.). Як бачимо, настання сутінків, викликаний ними специфічний настрій Андрія Петрика реалізуються через динамічний експресіоністичний ряд, у якому сполучаються візуальні враження та відчуття плинності часу.

Подібна динаміка спостерігається і в інших виявах художньої локалізації. Найбільш показовим локусом у межах урбаністичної

системи неназваного міста постає вулиця (автострада, дорога, стежка, завулок). Цей локус просторово ідентифікує один із виявів руху героя – фізичне пересування. Образ вулиці рухливий, розкривається не тільки у просторовому вимірі, але й у часі: *«вискочили на автостраду з гострожалими снопами світла від самовпевнених автомобілів – вдихни запахи завезеної здалека прохолоди, перемішаної з погаром, і витри піт із чола»*. Окремі згадки вулиці супроводжуються прямою хронологічною атрибуцією: *«іще не пізно»*, *«була вже восьма година вечора»*, *«було вже зовсім темно»*, – що природно узгоджується з транзитивною роллю локусу, пересуванням не лише у просторі, але й у часі.

Структура топосу міста реалізується через систему переходів (дорога в різних виявах) та транспортних образів (трамвай, тролейбус). Опосередковано виявлені заводи (*«дим труб наколишніх заводів»*), згадано терикон (*«териконний погар»*), стадіон.

Шахтний локус реалізується уявно, в основному через упізнавані деталі та професійні жаргонізми: *«нора»*, *«каламашка»*, *«щит»*, *«кліть»*, *«ствол»*, *«нуль»*, *«тарадайка»*, *«вагонетка»* тощо. Власне, цей локус складається з часткових деталей, певної внутрішньої єдності в ньому немає – ані на рівні простору, ані на рівні підтримки цілого за рахунок зовнішнього руху: згадуються окремі епізоди робочого дня, вирішення виробничих складностей, зіткнення з недбалими та просто п'яними співробітниками тощо. Фрагментарність дії, таким чином, відповідає фрагментарності простору.

Конкретизація урбаністичних локусів часткова й винятково ситуативна: *«Кожен будиночок мав свою фізіономію, дворища позавмирили в цікавих позах, і тільки зустрічні видавалися на одне лице»*; *«припала порохом низькувата школа, що нагадує корову, яка навлежачки жує жуйку»*; *«Ми підійшли до великого сірого будинку. Певне, гуртожиток»*. У відображенні простору помітним постає принцип *«доповненої реальності»*, переходу від уточнення просторового переживання до філософського (екзистенційного). Так, похід Андрія до урвища супроводжується міркуванням про терплячість природи: *«Аж ось воно – прикіптюжене, вицвіле і зістаріле. Порите патьоками, спотворене глинокопами чи*

хлопчаками, обгиджене гуртами романтиків, що ходять сюди на ніч, прихопивши гітару, магнітофон і сітку живностей. Воно нас терпить, як земля нас терпить. Невдячних, честолюбних, зарозумілих, забудькуватих, вималілих од гіпнозу самовеличі... Терпить просто тому, що воно вище за терпіння. Мабуть, як той казав, інша система лічби». Зорові образи, питома просторові характеристики (прикіптюжене, вицвіле, зістаріле) в наведеній цитаті переростають у динамічні образи з виразними часовими характеристиками, які увиразнюють історію постання сучасного вигляду локусу. Надалі вже діахронний образ переходить у питому доповнену реальність, наповнюється уявними образами гостей урвища, причому останні переростають в узагальнений образ зарозумілого людства, яке контрастує із хронологічними координатами природи – вічністю.

Властиве герою образне уявлення створює чіткі динамічні картини міського ландшафту, локуси якого сполучені мотивом руху, що виражається нанизуванням речень із ядерними акціональними образами: *«Добіжиш до тієї липи, що з правої руки, тоді шугни попід паркан і через будівельний майданчик у дворище, де завше темно – навіть удень, де отаманить великий пес біля вічного вогнища падалишнього листа. Пса краще було б оминути»*. Умовний «ти-адресат» підсилює не тільки інтонаційно-довірливий діалог із читачем, а й актуалізує доступність простору для осмислення через співпереживання руху.

Окремої уваги заслуговує включення в повість ірреального хронотопу: просторово-часової структури сну. Герой снить про село Максимівку, де відбував практику в колгоспі. Утім, з точки зору образного ряду реалізації топосу ця структура суттєво не відрізняється за своїми параметрами від осмислення навколишнього середовища героєм у реальному житті: спостерігаються ті ж самі сполучення конкретних ознак локусу й абстрактних образів: *«Мені захотілося спуститися цією вуличкою, яка зупинилася якраз посередині між пам'яттю і забуттям»*. Подібне й накреслення структури простору лаконічними констатаціями: вулиця, сільрада, погруддя Леніна. Виняток – своєрідний маркер нереальності подій – становить унікальне для тексту синестетичне переживання, що виражається у сприйманні Андрієм звуків через барви: *«...співають півні — плавні і густі, як*

краплі воску, спадають подовжені окапини оранжу. Крикне маленький, як мишка, паровоз — і крик його помічаєш по інтенсивності кольору». Таким чином, окрім уже зауваженого сполучення образів із видових пар «абстрактне – конкретне», «матеріальне – рухове», «просторове – часове», «синхронне – діахронне», уві сні герой розкриває здатність сприймати реальність ще ширше – поміж різновидами відчуття, «смыслами» (І. Франко).

Ядерний для цього видіння образ води має типові у спадщині митця конотації: вода затоплює вулиці села, у ній мало не тоне п'яниця, а потім й Олекса: *«Вода була важка і тягнула вниз»; «Темна, ніби підчорнилена, вода нуртувала довкола, нагадуючи пружину, закручувану вглиб».* Г. Яструбецька, аналізуючи гнізда образів у ліриці поета, зазначає, що хаос, розчинення індивідуальності, *«безвимірний успростір ... ідентифікується в поезії В. Стуса з водним безміром»* [7].

Образ «чорної води» сполучає повість із поезією В. Стуса, так само, як і епізодичний символ вертепу, яким Петрик узагальнює відчуття просторової (а через неї – й екзистенційної) організації власного життя. У ліриці «Веселого цвинтаря» вертеп, за спостереженням С. Саковець, *«співвідноситься з міфологічним образом хаосу, втілює ідею невизначеності щодо можливості вияву індивідуальної волі»* [8]. У повісті представлений другий вияв цього образу (відчуженість від власного життя), тоді як із хаосом вертеп не асоціюється: він у контексті роздумів Петрика є радше умоглядним структуруванням простору, тобто, запереченням хаосу. Експресіоністичне переживання неповноти самореалізації, частковості часу, залишеного для самого себе, розкривається в узагальненні «справжніх» трьох годин, коли герою вдається вирватися поза поверхню лялькового театру: *«Робиш – під землею, спиш – на небі, робиш пару ковтків джерельної води – на землі. Потім – те ж саме. Маленькі зміни на роботі, маленькі зміни – коли не спиш. І тільки сні кубляться, як змії. Агонія особистості, щонічний бунт проти вертепної скриньки».* Герой експлікує властиве Донбасу відчуття третього поверху в просторовій організації: шахтне підземелля перетворює відчуття земної тверді на певної міри фікцію, умовність.

Топос міста в повісті в цілому може характеризуватися як дискретний. Помітна послідовна динамічність його складових

локусів, прив'язка до руху героя – за умови розуміння руху в широкому значенні: фізичне пересування, рух думки, ретроспекція тощо. Виразної структурованості в міській топології не простежується, проте, як правило, спостерігається об'єднання кількох локусів, цілком ізольовані компоненти простору в повісті не спостережені. Спостерігаються паралелі з лірикою автора на рівні просторових маркерів (вода, вертеп). Епізодично спостережені героєм локуси не раз конкретизуються характерною «доповненою реальністю» з виходом у філософські узагальнення. Перспективним видається залучення останнього принципу до студіювання урбаністичного топосу в дослідженні прози інших авторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Прокофьева В. Ю.* Категория пространства в художественном преломлении: локусы и топосы / В. Ю. Прокофьева // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 11. – С. 89.
2. *Прокофьева В. Ю.* Категория пространства в художественном преломлении: локусы и топосы / В. Ю. Прокофьева // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 11. – С. 89–90.
3. *Лотман Ю. М.* Художественное пространство в прозе Гоголя / Ю. М. Лотман // В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М. : Просвещение, 1988. – С.251–292.
4. *Прокофьева В. Ю.* Категория пространства в художественном преломлении: локусы и топосы / В. Ю. Прокофьева // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 11. – С. 91.
5. *Субботина Т. В.* Локус, топос, урбоним, микропоним: к вопросу о содержании пространственных понятий / Т. В. Субботина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 24 (239). Филология. Искусствоведение. Вып. 57. – С. 112.
6. *Фоменко В. Г.* Особливості художнього „відчуття” і зображення міста в українській літературі / В. Г. Фоменко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 22 (281). Ч. II. – С. 140.
7. *Яструбецька Г.* Концепт «Україна» в поезиторчості Василя Стуса [Текст] / Галина Яструбецька // Слово і час. – 2004. – № 10. – С. 41.
8. *Саковець С. П.* Міфопоетика поезії Василя Стуса [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Саковець Світлана Петрівна ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2012. – С. 12.

REFERENCES

1. *Prokof'eva V. Ju.* Kategoriya prostranstva v hudozhestvennom prelomlenii: lokusy i topusy [Category of space in artistic refraction: locuses and

toposes], *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta* [Gazette of Orenburg State University], 2005, No. 11, P. 89. [In Russian]

2. *Prokof'eva V. Ju.* Kategorija prostranstva v hudozhestvennom prelomlenii: lokusy i toposy [Category of space in artistic refraction: locuses and toposes], *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta* [Gazette of Orenburg State University], 2005, No. 11, pp. 89–90 [In Russian].

3. *Lotman Ju. M.* Hudozhestvennoe prostranstvo v proze Gogolya [Artistic space in the prose of Gogol], *V shkole poeticheskogo slova: Pushkin. Lermontov. Gogol'* [In the school of poetic word: Pushkin, Lermontov, Gogol], Moscow, Prosveshhenie, 1988, pp. 251–292 [In Russian].

4. *Prokof'eva V. Ju.* Kategorija prostranstva v hudozhestvennom prelomlenii: lokusy i toposy (Category of space in artistic refraction: locuses and toposes), *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta* [Gazette of Orenburg State University], 2005, No. 11, P. 91. [In Russian]

5. *Subbotina T. V.* Lokus, topos, urbonim, mikrotoponim: k voprosu o sodержanii prostranstvennyh ponjatij [Locus, topos, urbonim, microtoponim: to the question about content of spatial notions], *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta* [Gazette of Chelyabinsk State University], 2011, No. 24 (239), *Filologija. Iskusstvovedenie*, vol. 57, P. 112. [In Russian]

6. *Fomenko V. H.* Osoblyvosti khudozhn'oho „vidchuttya” i zobrazhennya mista v ukrayins'kiy literaturi [Features of artistic “feeling” and description of the city in Ukrainian literature], *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka* [Gazette of Luhansk National University named Taras Shevchenko], 2013, No. 22, (281), vol. II, P. 140. [In Ukrainian]

7. *Yastrubets'ka H.* Kontsept «Ukrayina» v poezotvorchosti Vasylya Stusa [Concept “Ukraine” in the poetry of Vasyl Stus], *Slovo i chas* [The word and the time], 2004, No. 10, P. 41. [In Ukrainian]

8. *Sakovets' S. P.* Mifopoetyka poeziyi Vasylya Stusa: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01 [Mythopoetics of the poetry by Vasyl Stus. Extended abstract of candidate's thesis]. Odesa, ONU named by Mechnykov, 2012, P. 12. [In Ukrainian]

АННОТАЦИЯ

Сергей Цикавый. Структура урбанистического топоса в повести В.Стуса «[Так бывало уже не раз]»

В статье рассматривается специфика художественной реализации топоса города в незавершенной повести В. Стуса «[Так бывало уже не раз]». Конкретизировано понятие «топос», прояснены особенности его структуры в произведении, определено соотношение с временными параметрами. Определено, что топос города в повести характеризуется дискретностью, тесно связан с ирреальным временем и расширенной (дополненной) реальностью, которая связывает реальное пространство-время с воображаемым.

Ключевые слова: топос, локус, пространство, город, образ, дополненная реальность.

ABSTRACT

Serhii Tsikavyi. Structure of Urban Topos in the story by Vasyl Stus “[So it was repeatedly]”

The article deals with the specifics of artistic realization of urban topos in unfinished story by Vasyl Stus “[So it was repeatedly]”. Unfinished work on the life of a mineworker presents specific perception of urban space by protagonist. Due to the uncertainty of the concept of “topos” in modern literary studies, it was clarified its scope, involving, in particular, thoughts by Yu. Lotman. Topos should be recognized as the open space for realization of artistic meanings that correlate with empiric reality. Separately, it is stressed that the city is topos, being subject to a system of loci (partially enclosed spaces). It was defined, that the features of topos structure in the story by V. Stus are corresponding with time parameters. City raises as an organic environment of human existence, the “first” and “second” natures tightly woven, constitute a coherent set of experiences for the hero – Andrii Petrick. Topos of city in the story as a whole can be characterized as discrete. Noticeable consistent dynamism of its components – loci – binding to the movement of the hero (if understanding the movement in the broad sense: physical movement, the movement of thought, retrospection and so on). Clear structure in urban topology is not observed, however, usually observed association of multiple loci components completely isolated space in the story was not noticed. The loci, occasionally observed by hero, are repeatedly specified with characteristic “augmented reality” – with the release into philosophical generalizations. The perspective seems to use the latter principle (“augmented reality”) to the study of topos in urban prose by other authors.

Keywords: topos, locus, space, city, image, augmented reality

Стаття надійшла до редколегії – 18.02.2015 – Article received by Editorial Board

Рецензент – проф. Просалова В. А.

Reviewed by Prof. Vira Prosalova